

Штрихи до портрету Вчителя — академіка Олександра Шалімова

Про *Олександра Олексійовича Шалімова* — блискучого хірурга й ученого, педагога й організатора охорони здоров'я, видатного державного та громадського діяча, фундатора харківської та київської хірургічних шкіл — було вже написано і сказано немало. Проте з плином часу ще чіткіше та ясніше вимальовується образ мега-людини, якій багато чим зобов'язані і ми — його учні, соратники й послідовники.

Мені випала велика честь від січня 1974 до травня 1989 року пліч-о-пліч працювати, а згодом, завдяки службовим обов'язкам, співпрацювати з Олександром Олексійовичем, вислуховувати його мудрі поради, інколи тримаючи удар під час справедливого гніву. Але завжди при цьому я захоплювався його вмінням бути людиною — скромною, доступною, земною. А ще, звісно, ми всі разом раділи успіхам, досягнутим під його керівництвом, як і його численним заслуженим нагородам чи почесним званням. Ось, до речі, основні з них: Герой України, Герой Соціалістичної Праці, кавалер двох орденів Леніна, ордена Жовтневої Революції, двох орденів Трудового Червоного Прапора, орденів “За заслуги” (всіх трьох ступенів), лауреат декількох Державних премій СРСР і України, професор, дійсний член низки національних академій, автор 830 друкованих робіт (серед них 31 монографія, 104 авторських свідоцтва і чотири патенти). І це не враховуючи того, що більше як півтори сотні докторських і кандидатських дисертацій були блискуче захищені його учнями. Проте, мабуть, найбільша його нагорода — це вдячність за життя від багатьох тисяч пацієнтів, врятованих його золотими руками.

Звичайно, *Шалімов*, як і всі хірурги планетарної величини, — це справжній самородок. Але прикметна риса його особистості полягала в тому, що він наполегливо і з самозреченням відшліфовав цей дарований природою безцінний талант.

Опинившись у Білокам'яній після своєї успішної далекосхідної кар'єри, Олександр Олексійович спочатку допитливо приглядався до досвіду найкращих

московських клінік. Проте вже невдовзі виявилось, що він прекрасно володіє багатьма передовими методами майже в усіх галузях хірургії — аж до оперативної гінекології й урології. Та все ж головним своїм наставником він завжди називав *Сергія Сергійовича Юдіна* — загальноновизнаного апостола радянської медицини, від якого молодому *Шалімову* пощастило перейняти вишукану хірургічну техніку, що поєднувалася з рідкісним природним даром інтуїції.

Якщо уважніше придивитися до стрижневої лінії життя мого персонажа, то, висловлюючись воєнною мовою, чітко проглядає “наполеонівський план” підкорення центральних частин континенту. Спочатку “взяв” Читинську, потім Орловську і Курзьку області, міста Брянськ і Харків. Залишався столичний град Київ — один з найміцніших “укріпрайонів”, оскільки тамтешній хірургічний редут ще з часів *Пирогова* і *Каравасва* заслужено вважався одним з найнепрístupніших. Проте вдале десантування у 1970 році на столичний плацдарм з подальшим активним наступом на всіх фронтах (торакальному, абдомінальному, судинному) і низкою упевнених перемог у безкомпромісних дуелях з “курносою” вивели його ім'я на панівні висоти. А загалом, справді потрібно було мати воістину феноменальну пам'ять, особливий організаторський талант, неабиякий запас сил, глибокі знання, цілеспрямованість, витримку, працездатність, і, зрештою, немалий дипломатичний такт, щоб шалімовська зірка яскраво засіяла на українському лікарському небосхилі.

Утім, тепер за порядком.

Між датами народження (20.01.1918) і смерті (28.02.2006) мого Учителя — ціла епоха: голод і жахиття громадянської війни, ленінський НЕП і лицемірне сталінське “запаморочення від успіхів”, розкуркулювання і голодомор тридцятих; жорстокі передвоєнні політичні репресії та найкровопролитніше в історії людства світове побоїще, післявоєнна розруха, сумнозвісна “справа лікарів” і повторні масові репресії; хрущовська “відлига” з розвінчуванням культу особи генералісимуса, брежнєвський “застій” і горбачовська

Портрет Учителя — академіка О.О. Шалімова
(заслужений художник України А.П. Радзіховський —
полотно, олія, 1988 р.)

“перебудова” з демонтажем Берлінської стіни і Варшавського договору; розпад Радянського Союзу з подальшим фінансовим крахом, гіперінфляцією й знеціненням національних валют, з чередою кровопролитних внутрішніх війн — спершу в Нагірному Карабасі, Придністров’ї, Чечні, Абхазії. Все це пережила і вистраждала вразлива й чутлива до чужих бід, подитячому відкрита душа Олександра Олексійовича.

Достатньою мірою володіючи технікою живопису олійними фарбами, я до 70-річного ювілею **О.О. Шалімова** написав його робочий портрет, на якому він сидить за письмовим столом у білому халаті й шапочці, замислившись і на мить відсторонившись від своїх паперів. З багатьох портретів, написаних іншими іменитими художниками, Олександр Олексійович відзначав зазвичай саме цей, як найбільш вдалий. Окрім нього, йому присвячений і пізніший цикл моїх графічних робіт: “Операційна тиша”, “Напружений момент”, “Після операції” та ін.

Тепер із почуттям теплоти і смутку, спонукуваний моральним обов’язком, спробую створити словесний портрет мого Учителя, знявши таким чином “*гриф секретності*” з палітри життя його київського періоду, яка, образно висловлюючись, увібрала в себе всі кольори райдуги: злети і падіння, перемоги і поразки, клятви у відданості, але водночас — на жаль! — зраду і підступництво.

Природа щедро нагородила його багатьма талантами, що великою мірою завдячує вдалому поєднанню слов’янської (з материнського боку) і татарської (з батьківського боку) крові. Це, очевидно, ще й забезпечило його могутньою “*леонардівською*” будовою тіла: — вищий від середнього зросту з помірно крупними кістками. На прямих в сажень плечах всемогутній Творець витворив красиву голову з

розумними, дещо розкосими темно-карими очима. Широкий лоб прикрашали густі орлині брови. Перенісся позначено двома вертикальними зморшками, ніс рівний, вушні раковини симетричні, губи чутливі. Голову вершила синьо-чорна грива непокірного волосся без сивини. Ось тільки мудре обличчя, на якому роки і надбаний досвід проклали глибокі зморшки, вже злегка обвисало у нижній частині. Та і постава з віком стала сутулуватою, а хода — важкою, з човганням.

Досягнувши, здавалося б, абсолютної досконалості в хірургічному ремеслі і навіть підкоривши Росію, Олександр Олексійович, проте, без будь-яких сумнівів відхилив численні пропозиції західних країн попрацювати в тамтешніх престижних клініках із ледве не царськими умовами праці і добровільно вирушив до України, де почав із досить скромної посади доцента Харківського медінституту.

Але вже практично через кілька років, залишивши кардинально реорганізований ним Харківський НДІ загальної та невідкладної хірургії на свого учня професора **В.П. Зайцева**, він за наказом партії переїжджає до Києва, де відразу стає директором Інституту гематології і переливання крові, а за сумісництвом — завідувачем кафедри торако-абдомінальної хірургії в Державному інституті удосконалення лікарів. А вже в 1972 році за його депутатським клопотанням засновано такий вистражданий і виплеканий ним столичний НДІ клінічної та експериментальної хірургії.

Перший період роботи в Києві був найважчим. Олександр Олексійовичу вдалося організувати безперебійне конвеєрне обслуговування хворих, коли в чотирьох просторах залах проводилися надскладні операції на стравоході, шлунку, печінці, жовчевих шляхах, підшлунковій залозі, легенях, серці і кровоносних судинах, які часом тривали до десяти годин підряд. А окрім того, була принципово переглянута доктрина оперативного лікування онкологічних захворювань.

Коли ж після декількох сенсаційних телесюжетів і публікацій у центральних друкованих виданнях чутки про чудодійну шалімовську школу досягли вже вибухового резонансу, пацієнти з усіх віддалених куточків нашої неосяжної батьківщини потяглися сюди до столичного “Медмістечка” суцільним потоком! І Олександр Олексійович — тільки уявіть — практично нікому з них не відмовляв.

З цього приводу мимоволі згадується літо 1974 року, коли в столичному Жовтневому палаці проходив ХХІХ з’їзд хірургів. Насправді, це навіть був не загальносоюзний, а всесвітній форум, тому що до Києва приїхали визнані медичні світила з різних країн.

Ключовим моментом з’їзду стала наша доповідь, присвячена хірургічному лікуванню виразки шлунку і дванадцятипалої кишки. У той час багато радянських хірургів за звичаєм все ще відстоювали традиційну резекцію шлунку (з видаленням двох його третин). Така операція посідала тоді провідне місце серед усіх втручань в органи черевної порожнини.

О.О. Шалімов серед колег-хірургів. Жовтень, 1988 р.

І ось Олександр Олексійович з притаманним йому загостреним почуттям відповідальності виступив на захист органозбережної операції, запропонувавши замість резекції шлунку пересікати гілочки блукаючого нерва (котрий, як відомо, відповідає за вироблення шлункового соку). Слід зазначити, що вона потребувала надзвичайної делікатності, ювелірної майстерності, як і, звісно ж, маси додатково витраченого часу. Під час його виступу мені довелося трохи не біля самої трибуни (на правах члена Оргкомітету) спостерігати “праведний” гнів головного хірурга Радянської Армії генерал-полковника **О.О. Вишневського**, який тут же учинив нещадний прочухан “рядовому лікарю”, котрий посмів без відома академічного керівництва виступити за ваготомію. До того ж безсумнівно, що **Вишневський**, як людина титулована та ще й при погонах, взяв на себе сміливість озвучити сценарій, задалегідь погоджений з “верхами”.

І все ж аудиторія розділилась на два приблизно рівних за чисельністю протилежних табори, тому що багато хто з делегатів з’їзду були цілком готовими прислухатися до мудрих думок мого наставника (тут, до речі, можна згадати кадри з шестисерійного радянського телефільму, де справжньому вченому **Миколі Вавилову** протистоїть бездарний, але пробивний кар’єрист **Лисенко**).

Минули роки, — і правота щадливої тактики при втручаннях у шлунок була повністю визнана світовою хірургічною спільнотою.

Таким чином, усі мої колеги-“шалімовці” з чистою душею і совістю відсвяткували заслужену перемогу. Нехай навіть і “заднім числом”, але все ж таки, як кажуть, приємно згадати!..

Керівником Олександр Олексійович був вимогливим і строгим. До двох своїх синів, які працювали в його інституті, ставився набагато вимогливіше, ніж до всіх інших членів колективу.

Хірургів цінував тільки за реальними результатами. Так, зокрема, завдяки широкому впровадженню органозберігаючих операцій при виразці шлунку і дванадцятипалої кишки післяопераційна летальність у столичних клініках зменшилась у 3,5 раза, а при використанні селективної проксимальної ваготомії — майже в 10 разів. Застосування активної хірургічної стратегії при гострому калькульозному холециститі дозволило знизити смертність більш ніж удвічі. Завдяки новій методиці панкреатодуоденальної резекції при раку підшлункової залози відповідні показники поліпшилися вп’ятеро, а при деструктивних формах гострого панкреатиту — у вісім разів. І як результат — за розробку принципово нового напрямку вітчизняної медицини, пов’язаного з локальним впливом на печінку і підшлункову залозу за допомогою аплікацій рідкого азоту наш згуртований працею і дружбою колектив “шалімовців” був невдовзі нагороджений Державною премією СРСР.

1976 рік для співробітників інституту став знаменним: нарешті було завершено будівництво клінічного корпусу на 420 ліжок. Проте перша короткочасна

радість змінилась почуттям жалю, оскільки в процесі експлуатації в даному технічному проекті були виявлені прикрі вади, що в подальшому відбилися на здоров'ї і тривалості життя самих же лікарів.

Оригінальна за формою Х-подібна будівля інституту зовні чимось була схожа на казковий п'ятипалубний лайнер, по периметру якого замість кают розташовувались усі підрозділи, зокрема реанімаційний блок, палати для хворих, лабораторії та діагностичні кабінети, які безпосередньо контактували зі зовнішнім сонячним світлом. Тільки дванадцять операційних — “свята святих” хірургії — були всередині (без вікон і природної вентиляції), що можна порівняти з центральним відсіком сучасного підводного човна, де в повній бойовій готовності містяться ракети з ядерним зарядом. Але, як відомо, вентиляційна система субмарини із запасом стиснутого повітря і допоміжною апаратурою, яка виробляє кисень прямо з морської води, дозволяє особовому складу довгими місяцями стояти на бойовій вахті без будь-якої шкоди для здоров'я. До того ж усі ці показники строго контролюються багатьма приладами. В інституті ж таких не було. Але в той же час постійні перепади напруги електромережі та інші перебої раз за разом призводили до серйозних неполадок у вентиляційній системі, прирікаючи хірургів і допоміжний персонал оперблоку на гіпоксію (відзначаю, що самі пацієнти при цьому не страждали, оскільки перебували на апаратному диханні). Так що, можливо, основною причиною частіших летальних випадків

серед молодих спеціалістів, які прийшли до нашого інституту в розквіті сил і творчої енергії, була не стільки виснажлива самовіддана праця, а хронічне кисневе голодування на тлі професійного стресу.

А тепер для порівняння — трохи історії.

За “Атлас аневризматичних хвороб”, виданий свого часу коштом монаршої сім'ї, вихованець Петербурзької медико-хірургічної академії професор **Ілля Васильович Буяльський** (син українського козака з села Вороб'ївка Чернігівської губернії) отримав від царя **Олександра I** як винагороду 5 тисяч сріблом! А через три роки цар наділив йому 2 тисячі десятин землі з кріпаками, не кажучи вже про численні нагороди і звання. Що ж, умів цар дякувати своїм підданам за добрі справи і подвиги! І (це слід урахувати) було в надзвичайно важкий фінансовий період після закінчення війни з **Наполеоном**, коли казна була майже порожньою, а Москва ледь не вщент спалена. Причому лицарське виховання монарха не дозволяло йому принизитись до контрибуції, тобто відшкодування збитків, нанесених затяжною військовою кампанією. Скільки коштувала лише художня колекція Лувра! Але великодушний імператор ні єдиної копійки з переможених не взяв...

Такими ж високими почестями був відзначений і **Микола Іванович Пирогов** — за “Атлас зрізів замороженого тіла людини”, виданого вже за гроші **Миколи I**, який став самодержцем Росії в час невдач Кримської епопеї 1853—1856 років.

Академік О.О. Шалімов у президії Черкаської обласної конференції хірургів. 1998 рік.
У центрі — А. П. Радзіховський, ліворуч — головний лікар обласної клінічної лікарні А.І. Фесун

Порівнюючи минуле з сьогоденням, із сумом згадую свого наставника — вченого зі світовим ім'ям, людини, яка володіла рідкісним новаторським розумом і бажала одного — поширювати накопичений за півсторіччя цінний клінічний досвід, — уже в часи нашої державної незалежності ця людина була змушена принизливо випрошувати як милостиню всього 100 тисяч гривень для видання “Атласу операцій на органах травлення”. Адаже йшлося про користь для страждаючих людей, про славу вітчизняної науки!.. На жаль, ніхто ні копійки не дав, посилаючись на важкий фінансовий стан після розпаду СРСР. У той же час мільярди доларів тут же нишком переправлялись до офшорних зон... Усе ж Атлас з Божою допомогою врешті-решт побачив світ і навіть більше — на Міжнародній виставці 2006 року був визнаний найкращою книгою України (хоча самому керівникові авторського проекту не судилося дожити до цього тріумфу). За наведеними там ілюстраціями, яких до цього двотомного видання увійшло понад 4500, сьогодні оперує багато провідних хірургів світу.

Проте, як і будь-яка яскрава, обдарована, а тим більш успішна особистість, академік **Шалімов** мав не тільки щирих послідовників, але й підступних ворогів, які намагалися, використовуючи політичні зміни, усунути Вчителя з посади. Хоча неперервний шквал огидних пасквілів і анонімок із наступними ревізіями йому до пори, завдяки своєму високому авторитету, вдавалось якось стримувати, — проте все рано чи пізно закінчується.

І сталося таке.

Мене, як свого найближчого помічника щодо операцій, Учитель (особливо коли кудись дуже поспішав) просив часом кудись “підкинути” — то до Верховної Ради, то у МОЗ, то у Феофанію, де він часто консультував державних VIP-діячів. Одна така поїздка запам'яталась мені на все життя.

Це сталося погожим травневим днем 1988 року, коли нічого, на перший погляд, не передвіщало біди. Олександра Олексійовича запросили до міського партії, і він, як завжди, попросив мене допомогти з транспортом. Вийшовши з “жигулів”, поправив піджак, краватку і бадьорим, упевненим кроком, відразу ж упізнаний охоронцями, увійшов до парадних дверей. Не пройшло й півгодини, як з тих же дверей майже виповз згорблений нещасний знесилений старий, насилу втримуючи рівновагу за допомогою широко розставлених рук, як це зазвичай роблять незрячі (тому що, як виявилось згодом, перенесена через жорстку партійну прочуханку гіпертонічна криза викликала в нього масований крововилив у сітчатку). “*Що трапилось, Олександр Олексійовичу?*” — спитав я, ніяковіючи від своєї нетактовності. “*Толю, дорогий, —* відповів він, — *мене щойно примусили написати заяву про звільнення, тобто практично вигнали з інституту. Схоже, я тепер більше нікому вже не потрібний. Пробач, якщо колись чимось тебе ображав на роботі*”. Я обійняв Учителя за плечі й, як міг, намагався його втішити: тепер, мовляв, вивільняється сила-силенна часу для особистого життя! Додавши заради більшої

переконливості: “*Та й такі визнані корифеї, як Пирогов і Буяльський, також, якщо розібратися, оперували лише до 45 років!..*” На що він з гіркотою заперечив: “*Ох, але ж тоді царський уряд добре платив професійним хірургам, так що вони до виходу на пенсію встигали забезпечити собі і своїй сім'ї безбідне життя! А що на мене чекає?..*”.

Але недаремно говорять: час лікує. Уже за тиждень Олександр Олексійович спокійним голосом читав у колі друзів свої вірші, один з яких своєю воістину рубцовською щирістю і чистотою мене вразив до глибини душі:

**Я нікогда не клял
чужих людей,
поскольку сам страдал
лишь от своих друзей.
Насилье все равно
насильнику вернется:
против него оно
бедою обернется!**

На жаль, немає нічого вічного у цьому світі... Згадуючи ті славні роки, подумки хочу подякувати долі за можливість стільки років поспіль бути поруч з Учителем, прислухатися до його слів, вбирати не тільки унікальний дар хірурга, але й справжній талант людяності. І нехай теперішній метушливий час визначає для когось якісь нові віхи і творчі орієнтири, проте переданий мені Вчителем багаторічний лікарський досвід і неоціненні житейські настанови назавжди будуть у моєму серці. Життєве кредо академіка **Шалімова** з дивовижною точністю виражене, на мою думку, в таких вічних рядках **Омара Хайяма**:

**“Чтоб мудро жизнь прожить,
Знать надобно немало,
Два правила запомни для начала:
Ты лучше голодай, чем что попало ешь,
И лучше будь один, чем вместе с кем попало”.**

І на кінець торкнуся хоча б декількома штрихами до його улюблених захоплень. Маючи феноменальну пам'ять, відмінний музикальний слух і голос (ліричний баритон), він не тільки пам'ятав майже дослівно величезну кількість романсів, балад і пісень, а з превеликим задоволенням (особливо в гарній задушевній компанії) їх виконував.

Та все ж, якщо головним життєвим покликанням Олександра Олексійовича була хірургія, то головною емоційною пристрастю було полювання. Будучи за своїм характером життєлюбом і яскравою творчою особистістю, він завжди тягнувся до таких же цікавих співбесідників, нових вражень і зустрічей.

Есе це почалося десь ще в середині вісімдесятих. Спершу наші поодинокі поїздки лише побіжно його захоплювали. Але потім, як мені здається, він, очевидно, відчув (чи навіть ментально усвідомив), що будь-яке операційне перенапруження обов'язково потребує своєчасного й повноцінного розвантаження.

Пам'ятне фото у новорічну ніч 2002 року:

А.П. Радзіховський, подружжя Онуфрійчуків — Олена Степанівна та Михайло Якович, О.О. Шалімов

Саме полювання в колі друзів, на чистому повітрі, було належним антистресовим допінгом! Відповідні документальні приклади з життя *Л.М. Толстого*, *І.С. Тургенєва*, *М.О. Некрасова*, *О.М. Островського*, і, звісно ж, легендарної французької королеви *Анни Ярославівни*, — наочне тому підтвердження.

Словом, невдовзі в Олександра Олексійовича появилася власна двоствольна рушниця з усім потрібним екіпіруванням. Полювання перетворювалося на незабутній “емоційний душ”, але, при цьому, і в своєрідне суворе випробування характеру на витривалість, особливо якщо воно відбувалося в горах Криму чи Карпат. І коли на привалі зимового морозного дня готувалось імпровізоване “застілля” (хоч на плащ-палатці, хоч на капоті службового УАЗика), то тут уже сто грамів “польових” зовсім не вважалося випивкою: адже хміль зникав потому майже миттєво!..

До речі, одна з мисливських пригод взагалі мало не вартувала мені життя. У Менському лісі (що на Чернігівщині) загоничи вивели на нас величезного вепра. На лінії вогню ліворуч від мене стояв *Павло Кирилович Сич* (перший секретар райкому партії), а праворуч — мій Учитель. Стріляємо обидва, бо звійшов у розріз між нами. Смертельно поранений розлючений кабан кидається на мене... Ухитрившись миттєво відскочити вбік, боковим зором помічаю, як він повільно розвертається і, хоча вже добряче пошарпаний, все ще не здається, знову набираючи швидкість. Тут уже все вирішують секунди. Павло Кирилович з Олександром Олексійовичем у цій скаженій “свистоплясці” взагалі участі не беруть, побоюючись, щоб випадково не вистрелити в мене. Отже, на ходу перезаряджаю рушницю і, відчуваючи

спиною смертельну небезпеку, знову роблю майже акробатичний кульбіт. Спіткнувшись об гілку, падаю, як виявляється, на щастя: кабан з важким хриплим придихом важко проноситься прямо наді мною!.. Лежачи по-пластунськи, повторно стріляю йому вслід, і — о чудо! — куля попадає точнісінько в хребет (причому від його дикого передсмертного скреготу іклів усі присутні вимушені були затулити вуха). Потім наш трудом и потом завойований трофей, вага якого перевищувала 300 кілограмів, тягли до машини всією дружною мисливською компанією. До речі, це була найбільша польова здобич за все моє життя!

Багато років, допоки дозволяло здоров'я, Учитель не розлучався зі своєю двостволькою. І кожного запланованого виїзду на полювання Олександр Олексійович очікував зі щирим почуттям радості. Та і для мене особисто — що вже там приховувати — це були справді незабутні миті долі!

Серце великого хірурга перестало битися 28 лютого 2006 року на 89-му році життя у стінах ним же створеного інституту.

Я глибоко переконаний, що ім'я *Олександра Олексійовича Шалімова*, видатного хірурга, вченого і педагога, назавжди залишиться не тільки в історії вітчизняної медичної науки, але і в пам'яті всього вдячного людства. ■

Анатолій Радзіховський,
доктор мед. наук, професор,
засл. діяч науки і техніки,
лауреат Державної премії України,
засл. художник України,
м. Київ